

როლანდ თოფჩიშვილი

ხანძთის მონასტრის ლოკალიზაციისა და შავშეთ-კლარჯეთის საეკლესიო ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი

ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის, ეთნოლოგიის, ენობრივი ვითარების კვლევა საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენისა და საქართველო-თურქეთის მეგობრული ურთიერთობის შედეგად ბოლო ოცი წლის განმავლობაში ფრიად გააქტიურდა. ცნობილია, რომ ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი თანამედროვე თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია. ამ ქვეყანაში XVI-XX საუკუნეებში ერთიან საქართველოს მოწყვეტილმა ქართულმა ეთნიკურმა ერთობამ სახელმწიფოებრივი და რელიგიური ბერკეტების გამოყენებით, ფაქტობრივად, მნიშვნელოვანი დეეთნიზაცია განიცადა – ძირითადად გაქრა საუკუნეების განმავლობაში არსებული ქართული ენა, ეთნოსფერა, ეთნიკური კულტურა, მოისპო და განადგურდა მაღალი ხელოვნებით შექმნილი ქართული საეკლესიო და საერო არქიტექტურის ბევრი შედეგრი. საბედნიეროდ, აქა-იქ ქართული ენა და კულტურის არაერთი ელემენტი გაქრობას გადაურჩა, რაც წარსული ცხოვრების არაერთი მოვლენის შესწავლის საშუალებას იძლევა.

ქართველ მეცნიერებს საშუალება მიეცათ „სამუსლიმო საქართველოს“ მხარეების მონახულებისა, დადგინდა ბევრი მნიშვნელოვანი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ფაქტი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია პროგრესი საეკლესიო ხუროთმოძღვრების კვლევის სფეროში, ეთნოლოგიურად კი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები პირველად იქნა შესწავლილი.¹ ცნობილია, თუ რა ფართო მასშტაბის სამონასტრო მშენებ-

¹ იხ. რ. მაღაყმაძე, ლიგანის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა). თბ. 2008; რ. გუჯუჯიანი, ტრადიციული ქართული კულტურის მოტივები ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია. რ. თოფჩიშვილის საერთო რედაქციით. თბ. 2010, გვ. 163-182; რ. გუჯუჯიანი, მინდიეთის თემი (ზედა მაჭახელი, თურქეთის რესპუბლიკა). ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმ-

ლობა იყო გაჩაღებული ადრე შუა საუკუნეების სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ქართული კულტურის არაერთმა ძეგლმა ჩვენამდე მოაღწია, ბევრიც ისე განადგურდა, რომ მათი ადგილმდებარეობის გარკვევა ჭირს, სათუთა ზოგიერთის ლოკალიზაცია. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ თურქეთში „ძველი ქართული კულტურის ეს უმნიშვნელოვანესი ცენტრი – კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა მხარე – გავერანებულია, ბევრი ძეგლი დანგრეულა, ზოგიერთი ძველად არსებული პუნქტები მოსპობილა, ზოგის ძველი სახელი დავიწყებას მისცემია. ამის გამო კლარჯეთის ზოგიერთი ძეგლი სავანის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა საძიებელი ხდება“.² დავძენთ, რომ ანალოგიური ვითარებაა არა მხოლოდ *კლარჯეთის*, არამედ თურქეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოქცეულ ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში.

წინამდებარე სტატია სწორედ *კლარჯეთის* თორმეტ სავანეთაგან ერთერთს – *ხანძთას* – ეხება. ქართულ მეცნიერებაში კამათია დაახლოებით 782 წელს დაარსებული დიდი სავანმანათლებლო და კულტურული კერის – *ხანძთის* მონასტრის შესახებ, რომლის აგების ინიციატორი გახლავთ დიდი საეკლესიო მოღვაწე *გრიგოლ ხანძთელი* (ახალი ტაძარი კი უფრო მოგვიანებით – X საუკუნის პირველ ნახევარში აუგიათ). **დღეს ძირითადად, გაზიარებულია პ. ინგოროყვას შეხედულება, რომ ხანძთის მონასტერი ესაა სოფელ ფორთაში არსებული ტაძარი.**³ პ. ინგოროყვას *შავშეთ-კლარჯეთი* და აქ მდებარე ძეგლები საკუთარი თვალით ნანახი არ ჰქონდა; ის *ფორთის* საეკლესიო კომპლექსის *ნ. მარისეულ* აღწერას დაეყრდნო. სხვათა შორის, *ნ. მარი* ერთერთი პირველი მეცნიერი გახლდათ, რომელმაც *შავშეთ-კლარჯეთის* სავანეები 1904 წელს მოინახულა, აღწერა და ამავე დროს შეეცადა მიუკვლეველი ძეგლების ადგილმდებარეობაც დაედგინა; კერძოდ, მან იმის გამო, რომ *შატბერდსა* და *ხანძთას* ვერსად მიაკვლია, **შატბერდად მიიჩნია ფორთა, ხოლო ხანძთად – ნუკას საყდარი.**⁴ მიუხედავად იმისა, რომ შავშეთ-კლარჯეთში

წიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VI. თბ. 2012, გვ. 357-371; რ. თოფჩიშვილი. ზოგიერთი ქართული ეთნოგრაფიული რეალია შავშეთში, კლარჯეთსა და ტაოში. კრებ. „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში“. ბათუმი. 2009; თ. ფუტკარაძე. შავშეთის ეთნოგრაფია. კრებ. „შავშეთი“. თბ. 2011, გვ. 92-142.

² პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. თბ. 1954, გვ. 305.

³ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 311-339.

⁴ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. кн. VII, СПб. 1911, гв 124-125, 130.

მოგზაურობისას ნ. მარმა *არტანუჯის* მხარეში, სოფელ *ჭიდალის* მახლობლად, შემაღლებულ ადგილზე ნანგრევების სახელწოდებად დაადასტურა ტოპონიმი „შატბერდი“,⁵ ის მაინც *შატბერდს* სხვაგან ეძებდა. *ფორთა ხანძთად* მიაჩნია არაერთ სხვა მკვლევარსაც.⁶

ბოლო დროს მკვლევართა ნაწილმა *ფორთის ხანძთასთან* გაიგივება გამოირიცხა. ამ თვალსაზრისით საგულისფურთა *მ. ფაღავას* სტატიები, თუმცა ის იმეორებს *ნ. მარის* შეხედულებას, რომ *ხანძთა ნუკას* საყდარია.⁷ 2009 და 2010 წლებში ვწერდით, რომ *ხანძთის* მონასტერს ჩვენამდე არ მოუღწევია, რომ *ხანძთა* არსებობდა *იმერხევის* სოფელ *უბესთან*. ამის დამადასტურებელი ყველაზე არსებითი, მთავარი არგუმენტი სოფელ *უბეს* სიახლოვეს დადასტურებული ტოპონიმი „ხანძთა“: „იმერხევშია ტოპონიმი „ხანძთა“ – სოფელ *უბესთან*. გადმოცემით, აქ ეკლესია და სასწავლებელი ყოფილა. დღეს ხანძთის მონასტრად *ფორთის* გუმბათოვან ტაძარს მიიჩნევენ. მიგვაჩნია, რომ ხანძთის მონასტერი იქ იყო, სადაც ტოპონიმი „ხანძთა“ დასტურდება. არქიტექტურულმა ძეგლმა უბრალოდ ჩვენამდე ვერ მოაღწია; აქ ხომ სხვა არაერთი ეკლესია და ტაძარი მოიხპო. „დიობნიდან უბეში რომ გადავიართ ძველად ავადმყოფების სახლი ყოფილა და ხანძთა იმიტომ დაურქმევით“.⁸ უფრო ადრე იგივე ივარაუდა *შ. ფუტყარაძემ*: „იქნებ დღევანდელი ჭალა არის ის დავაკება, სადაც პირველად ააშენეს *ხანძთის* მონასტრის ხის სენაკები და ხის ეკლესია, შემდეგ კი დიდი ტაძარი“.⁹ ტოპონიმი „ხანძთა“ სოფელ *უბესთან* სხვა მკვლევარებსაც აქვთ დადასტურებული.¹⁰ *ხანძთის* ადგილმდებარეო-

⁵ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, გვ. 113-114. ნ. მარის ზოგიერთი მთხრობელი ტოპონიმს „შატბერდი“-ის ფონეტიკური ვარიანტით გამოთქვამდა.

⁶ ვ. ჯობაძე. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თბ. 2006, გვ. 53-54; ი. გიგიაშვილი, ი. კოპლატაძე. ტაო-კლარჯეთი. თბ. 2004.

⁷ მ. ფაღავა. ხანძთისა და შატბერდის ლოკალიზაციისათვის. ჟურნ. „მნათობი“. №1, 2007; მ. ფაღავა. კვლავ ხანძთის ლოკალიზაციის საკითხისათვის. „ჩვენი სულიერების ბალაფარი“. II. ბათუმი. 2010, გვ. 44-49.

⁸ რ. თოფჩიშვილი. ზოგიერთი ქართული ეთნოგრაფიული რეალია შავშეთში, კლარჯეთსა და ტაოში. კრებ. „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში“. ბათუმი. 2009, გვ. 205; საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია. რ. თოფჩიშვილის საერთო რედაქციით. თბ. 2010, გვ. 143.

⁹ შ. ფუტყარაძე. ჩვენებურების ქართული. თბ. 1993, გვ. 189.

¹⁰ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია. ბათუმი. 2000, გვ. 59, 237; ტ. ფუტყარაძე. იმერხევის მეტყველი მიწა-წყალი. I. ქუთაისი. 2007, გვ. 42.

ბა ნებისმიერმა უბელმა და ახლო-მახლო სოფლების მკვიდრმა იცის.

მკვლევარნი ეყრდნობიან *გიორგი მერჩულის* თხზულების შემდეგ ადგილს: „და ერთობით ჯვარი დასწერეს ადგილსა მას და იწყეს საქმედ სენაკებისათვის ქვეყანისა დავაკებად, რამეთუ კლდე იგი ხანძთისა უფიცხლეს არს ყოველთა მათ კლარჯეთისა უდაბნოთა. და შრომითა დიდითა ქმნეს ადგილი იგი“.¹¹ მართლაც, ხანძთად მიჩნეული *ფორთის* ტაძარი ფრიად დაქანებული ადგილასაა აღმართული. მაგრამ თუ კარგად დავაკვირდებით, *კლარჯეთის* ის არეალი, სადაც თორმეტი სავანე არსებობდა, ყველა დაქანებულ და ვიწრო ადგილებშია აგებული. წყაროში პირდაპირ წერია, რომ დიდი შრომის შედეგად *ხანძთის* ფიცხელი ადგილი მოასწორეს და დაავაკეს. *გრიგოლ ხანძთელს* პირველად ძველი ეკლესია აუშენებია და „შემდგომად საყუდელი თვისი და თითო სენაკები ძმათა მათთვის მცირედ და სენაკი საოსტოგნედ დიდი“.¹² ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტს, რომ „ნეტარმა გრიგოლ ადგილი იგი საეკლესიოდ დაავაკა“.¹³ უფრო მეტიც, მხოლოდ ერთხელ მოვაკებით არ დასრულებულა საქმე: დავაკება ახალი ეკლესიის მშენებლობის დროსაც მომხდარა.¹⁴ ამდენად, ორი ეკლესიის აშენებამ მოზრდილი ტერიტორიის დავაკება გამოიწვია. სოფელ *უბესთან* ადგილი „ხანძთა“ მართლაც დავაკებულია. ხოლო ამ დავაკებული ადგილის უკან კი მაღალი კლდეა. ვინ დაადასტურებს, რომ ამ დავაკებულ ადგილზე თავის დროზე „უფიცხლესი“ გორაკი არ იყო? მონასტრის აშენებამდე მშენებლებმა ბერებისათვის ჯერ სენაკები ააგეს. *ხანძთის* მოვაკებული ტერიტორია კი მონასტერთან ერთად სენაკებისათვისაც საკმარისი გახლდათ, ხოლო *ნუკას საყდარი*, როგორც ცნობილია, მცირე მოცულობისაა, ის მთის შვერილზეა აგებული და იქ ჰორიზონტალურ განფენილობაში სენაკების აგება შეუძლებელი იყო. თვით *მ. ფაღავას*, რომელიც *ხანძთას ნუკას საყდართან* აიგივებს, სოფელ *უბეში* მოზრობელისაგან ჩაუწერია, რომ *ხანძთაში* „პეტრივნი წყარონი“, „ქილისა“ ყოფილა, რომელიც „დაფლატულა, დანგრეულა“. იქვე „ჯვრიანი ქვაც“ უპოვიათ.¹⁵

¹¹ გიორგი მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება. – ქართული პროზა. წ. I. თბ. 1981, გვ. 227.

¹² გიორგი მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 227.

¹³ გიორგი მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 232.

¹⁴ გიორგი მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 257-258.

¹⁵ მ. ფაღავა. ქრისტიანობასთან დაკავშირებული ტოპონიმები შავშეთში. – „ჩვენი სულიერების ბაღავრი“ (საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები). III. თბ. 2011, გვ. 168-169.

2012 წლის საექსპედიციო საქმიანობამ ადრე გამოთქმული მოსაზრება უფრო გაკვიმყარა: **ხანძთის მონასტერს ჩვენამდე არ მოუღწევია (ისევე როგორც შატბერდს). ის იმერხევის სოფელ უბესთან არსებობდა და დროთა განმავლობაში დაინგრა.** ტაძრის არსებობის ერთ-ერთ მატერიალურ დადასტურებად შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ქვის ლოდი, რომელზედაც ხელია გამოხატული (ამის გამო ლოდის მიმდებარე ტერიტორიას ადგილობრივები „**ნეფის ხელსაც**“ უწოდებენ). უფრო ადრე ხელის გამოსახულება *ტ. ფუტკარაძესაც* აქვს დადასტურებული: „წყაროსთან ახლოს, ძველი გზის პირას, დიდ, ბრტყელ ქვა-კლდეზე ამოკვეთილია კელი//ხელი. ეს გზა გაივლის სეფეყანის თავზე, შემდეგ უღელტეხილის ძირში (იქ კიდევ არის ერთი კელი დიდ ქვაზე)... სეფეყანაში ყოფილა დიდი ეკლესია“. „სათავესთან ახლოს არის ხანძთა, სადაც ძველი უნივერსიტეტი იყო; ახლა იქ ნაქილისვარი ალაგებია“...¹⁶ ცნობილია, რომ ქართულ ეკლესია-მონასტრებზე ხშირი იყო ხელის გამოსახულება. საამისოდ სეგტიცხოვლის დასახელებაც კი საკმარისია. ასეთი ფაქტი არაერთია; მაგალითად, ხელი / ხელის მტევანი გამოკვეთილია *დიდმის* წმინდა გიორგის ეკლესიის სამხრეთ კედელზე, *დიდმის* ხეობის *მაჩხაანის* (ახლა ნასოფლარი) ეკლესიაზე, *ზემო ძლეუის* ეკლესიაზე, შიდა ქართლის სოფელ *კოშკების* ეკლესიაზე, იმერეთში სოფელ *საქარაის* ტაძარზე, სამეგრელოში სოფელ *ტყვირის* ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე, *ლეჩხუმის* სოფელ მცხეთის ეკლესიაზე, თანამედროვე აფხაზეთში *ბედიის* ტაძარზე, *ზემო სვანეთის* სოფელ *წვირძის* თარანგელოზის ეკლესიაზე, მცხეთასთან *არმაზის* მონასტერზე... ხელის მტევნის ყველა გამოსახულება სპეციალისტების მიერ, ძირითადად, IX-XI საუკუნეებითაა დათარიღებული.¹⁷ სტელებზე ხელის მტევნის გამოსახულება საერო პირების უფლებების, საკუთრების სიმბოლოს წარმოადგენდა. რას ნიშნავდა ხელის გამოსახულება ეკლესია-მონასტრებსა და ტაძრებზე? ხელის გამოსახულება ეკლესია-მონასტრებსა და ტაძრებზე

¹⁶ ტ. ფუტკარაძე. იმერხევის მეტყველი მიწა-წყალი. I. ქუთაისი. 2007, გვ. 46, 66. ინფორმატორთაგან ხანძთის შესახებ მოპოვებული საგულისხმო მასალების მიუხედავად, ტ. ფუტკარაძე მაინც ნ. მარის მოსაზრებას ანიჭებს უპირატესობას, რომელსაც მიაჩნდა, რომ ხანძთა ნუკას საყდარია (გვ. 48).

¹⁷ Л. М. Меликсет-бек. Рельефы на памятниках материальной культуры феодальной Грузии. „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“. თბ. 1957. ტ. 9, გვ. 109-130; გ. ოთხმეზური. XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო. თბ. 1981.

იმას ნიშნავდა, რომ მათზე საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ძალაუფლება ვრცელდებოდა. XVI საუკუნის საბუთში „კათალიკოსის ხელქვეშეთი მღვდელმთავარნი და სამწყსონი სამცხე-საათაბაგოში“ ჩამოთვლილი ეპარქიებისა და მათი საზღვრების შესახებ ნათქვამია: „ამ ეპისკოპოსთა მაკურთხეველი და უფროსი ქართლის კათალიკოსი არის და იმის კელთ არის ყოველივე“.¹⁸ ეს წინადადება პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ საქართველოს კათოლიკოსს ჰქონდა კელი (უფლება, მფლობელობა) სამწყსოში შემავალ ყველა ეპარქის ეკლესია-მონასტერზე.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი არგუმენტი, რომ *ხანძთის მონასტერი იმერხევის* სოფელ *უბესთან* იყო, კერძოდ იქ, სადაც ტოპონიმი „ხანძთა“, ქართული ტაძრების / მონასტრების სახელდებაა. ეს სახელდება ყოველთვის გეოგრაფიულ პრინციპს ეყრდნობოდა, საილუსტრაციოდ აურაცხელი მაგალითი შეიძლება მოვიყვანოთ: სოფელ *გელათში* არსებულ საეკლესიო კომპლექსს „გელათი“ ეწოდებოდა და ეწოდება, სოფელ *სამთავისში* არსებულს – „სამთავისი“, სოფელ *ფიტარეთში* არსებულს – „ფიტარეთი“, სოფელ *ყინწვისში* არსებულს – „ყინწვისი“, სოფელ *ოშკში* არსებულს – „ოშკი“, სოფელ *ხახულში* არსებულს – „ხახული“, სოფელ *პარხალში* (და პარხლის ხეობაში) არსებულს – „პარხალი“, სოფელ *ატენში* (და ატენის ხეობაში) არსებულს – „ატენი“, სოფელ *ბედიში* არსებულს – „ბედია“, სოფელ *ზარზმაში* არსებულს – „ზარზმა“, სოფელ *ლარგვისში* არსებულს – „ლარგვისი“. ჩამონათვალი უსასრულოდ შეიძლება გაგრძელდეს, მაგრამ, ვფიქრობთ, საკმარისია და პირდაპირ კითხვას დავსვამთ: რატომ უნდა სახელდებულყოფიყო სოფელ *ფორთაში* ან *ნუკში* არსებული საეკლესიო კომპლექსები ხანძთად? რატომ უნდა ეწოდებინათ *ფორთის* ან *ნუკას* ტაძრებისათვის ხანძთა? გვაქვს ასეთი ანალოგიური შემთხვევები საქართველოში ტაძრისათვის სახელის შეცვლისა? ტოპონიმი *ხანძთა* ერთ ადგილას არსებობდა და *ხანძთის* მონასტერი სხვაგან, სხვა სოფლის ტერიტორიაზე დააარსეს? ეს ხომ საქართველოში არსებულ ტრადიციას ეწინააღმდეგება. თვით *კლარჯეთის* თორმეტივე სავანე / მონასტერი ხომ ადგილის / სოფლის სახელს ატარებდა, იმ სოფლისას, რომელშიც ის მდებარეობდა: *ოპიზა, მერე, დაბა, პარენთა, შატბერდი, მიძნაძორი* („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით მდებარეობდა *შავ*

¹⁸ ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ისიდორე დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 246.

შეთში), წყაროსთავი, ბარეთელთა, ბერთა, ჯიმერკი, დოლისყანა.¹⁹ ამ სოფლები სახელწოდებითა / ტოპონიმთა ნაწილი ბოლო დრომდე არსებობდა და მხოლოდ გვიან – XX საუკუნის 80-იან წლებში ქართული ტოპონიმები თურქულით შეიცვალა. ამრიგად, არც *ფორთა* და არც *ნუკას საყდარი* ანონიმიური არაა, როგორც ამას ზოგიერთი მეცნიერი ფიქრობს.²⁰

კლარჯეთ-შავშეთის თორმეტ სავანეთაგან ჩვენამდე უმრავლესობას არ მოუღწევია, თუმცა მათი ლოკალიზაცია ხერხდება. *ხანძთისა* და *შატბერდის* ბედი აქვს გაზიარებული *მერეს* დედათა მონასტერ-სავანესაც, რომელიც ასევე *იმერხევში* – *ხანძთის* მონასტრის სექტორში მდებარეობდა. მის შესახებ *გიორგი მერჩულე*ც მიუთითებდა, რომ *მერე ხანძთის* მეზობლად იყო და არა ხანძთად მიჩნეულ *ფორთის* მიდამოებში, როგორც ამის შესახებ მიუთითებენ.²¹ მართლაც, *ხანძთიდან მერემდე* მცირე მანძილი იყო და არის; ის *იმერხევში* არსებობდა და ტოპონიმი „მერე“ დღესაც არსებობს. *მერე იმერხევში* სოფლების – *წყალსიმერის*, *იფხრეველისა* და *ლიობანის* სიახლოვესაა.²²

კიდევ ერთი არგუმენტის მოყვანა შეიძლება *ხანძთის* სოფელ *უბესთან* არსებობის დასადასტურებლად. ცნობილია, რომ *გრიგოლ ხანძთელმა* თავისი საეკლესიო აღმშენებლობა დასავლეთ საქართველოშიც – „აფხაზთა სამეფოშიც“ გააგრძელა, 826 წელს მეფე *დემეტრე II-ის* მოღვაწეობით დააარსა *უბის* სავანე (თანამედროვე *უბისა* ზემო იმერეთში): „მაშინ მამამან *გრიგოლ*, სარწმუნოებისაებრ მეფისა, აღაშენა მონასტერი და უწოდა სახელი მისი უბეა“.²³ ვფიქრობთ, რომ *გრიგოლ ხანძთელს ზემო იმერეთში* აგებული მონასტრისათვის შემთხვევით არ უწოდებია *უბე / უბისა*, რადგან მან სოფელ *უბესთან* ადრე დაარსებული *ხანძთის*, იმავე *უბის* მონასტრის ანალოგიური ძეგლი ააშენა.

¹⁹ 1886 წლის საოჯახო სიებში დაბა და ჯიმერკი ერთი სოფლის სახითაა წარმოდგენილი: „დაბა-ჯიმერკი“. ეს სოფელი ბერთის სასოფლო საზოგადოებაში შედიოდა ბერთასთან, დოლისყანასთან, ფორთასთან და წყალთეთრასთან ერთად. ამავე საოჯახო სიებით ოპიზა ბერთას უბანი იყო. 1886 წლის საოჯახო სიებით ამ სოფლებში თურქები ცხოვრობდნენ (სულ ერთად 340 კომლი), თუმცა 1910 წლის „კავკაზსკი კალენდარის“ მიხედვით ფორთისა და წყალთეთრის მოსახლეობა ქართველი მაჰმადიანები იყვნენ.

²⁰ ვ. ჯობაძე. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, გვ. 62.

²¹ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 344.

²² ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმი. ბათუმი. 2000, გვ. 46, 48-49, 195.

²³ გიორგი მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 244.

ახლა ორიოდ სიტყვით *ჭოროხის* აუზის / ტაო-შავშეთ-კლარჯეთის საეპისკოპოსოთა რაოდენობასაც უნდა შევეხეთ. განვითარებულ შუა საუკუნეებში *ტაოსა* და *კლარჯეთში* ოთხი საეპისკოპოსო კათედრა არსებობდა: ტაოში **ბანელისა** და **იშხნელის** სამწყსოები და კლარჯეთში – **ანჩელისა** და **მტბევარის** სამწყსოები. როგორც ირკვევა, საქართველოს ამ დიდ კულტურულ და საგანმანათლებლო ცენტრში საეპისკოპოსოთა რაოდენობა ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში სხვადასხვა იყო. *პ. ინგოროყვას* მიხედვით, *კლარჯეთში* IV-IX საუკუნეებში ოთხი საეკლესიო მეტროპოლია ყოფილა: **თუხარისის, ახიზის,²⁴ ფორთის** და **ანჩის.²⁵** „მე-5-მე-6 საუკუნეთა საზღვარზე იბერიის ამ ახლად დაარსებულ საეპისკოპოსოთა რიცხვს ეკუთვნოდა *კლარჯეთის* მეორე საეპისკოპოსო – **ფორთა**. 506 წელს კავკასიის ხალხთა ეკლესიების გაერთიანებულ კრებას დასწრება იბერიის (ქართლის) 24 ეპისკოპოსი, ქართლის კათალიკოზთან ერთად. იბერიის (ქართლის) ამ ეპისკოპოსთა შორის მოიხსენიება ეპისკოპოსი **ფორთისა**“.²⁶ დასახელებული ავტორის ვარაუდით, *ახიზისა* და *ფორთის* ძველი საეპისკოპოსოები VIII საუკუნის 30-იან წლებში დაცლილა და გაუქმებულა. დარჩა მხოლოდ *ანჩის* საეპისკოპოსო, რომლის ფარგლებშიც სამივე საეკლესიო ტერიტორია გაერთიანებულა. უფრო მოგვიანებით, IX-X საუკუნეებში, *შავშეთში* (ფართო გაგებით – *კლარჯეთში*) ახალი, მეორე საეპისკოპოსო – **ტბეთის** საეპისკოპოსო დაარსებულა, ხოლო *ტაოში* – **ბანისა** და **იშხნისა.²⁷** ამრიგად, IX-X საუკუნეებიდან *კლარჯეთში* / *კლარჯეთ-შავშეთში* ორი საეპისკოპოსო კათედრა არსებობდა – **ანჩის საეპისკოპოსო** და **ტბეთის საეპისკოპოსო**.

ფორთის საკითხს ქვემოთ კვლავ დავუბრუნდებით, აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ *კლარჯეთი* / *კლარჯეთ-შავშეთი* ორი საეპისკოპოსოს მომცველი იყო. *კლარჯეთის* თორმეტი სავანე სწორედ ამ საეპისკოპოსოთა ტერიტორიაზე მდებარეობს. *ანჩა კლარჯეთში, ტბეთი* კი – *შავშეთში*. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს / სამცხე-საათაბაგოს სამწყსოთა საზღვრები მოცემულია XVI საუკუნის დასაწყისით დათარიღებულ დოკუმენტში. საბუთში

²⁴ ახიზა არტანუჯის ხეზე მდებარეობდა. 1886 წელს ამ სოფელში 27 კომლი ცხოვრობდა, რომელთაგანაც მხოლოდ ერთი ოჯახი იყო ეთნიკური ქართველი. 1910 წლის „კავკაზსკი კალენდარის“ მიხედვით კი ახიზის მოსახლეობა ქართველი მაჰმადიანები იყვნენ.

²⁵ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 376.

²⁶ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 377.

²⁷ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 378-379.

კვითხულობთ: „**ანჩელის** სამწყსო: **სამსწყალს**“²⁸ აქეთი (აქ მძიმე უნდა იყოს დასმული – რ. თ.) **ხანძთასა** და **ოპიზას** შუა **დახატულა**. იმას ქვემოთ **ნიგა-ლისხვეი**, გაღმა და გამოღმართი, **გონიის** სამზღრამდი. **მტბევარის** სამწყსო: **დახატულას** ზელათი, **ანაკერტს**²⁹ აქეთი, სულა **შავშეთი მიჭიხიანათ**,³⁰ ბატო-

²⁸ სამწყალი არტანუჯის მხარეში არტანუჯის-წყლის აღმოსავლეთით ერთ-ერთი ხეობის სახელია. მასზე მდებარეობდა ამავე სახელწოდების სოფელი. 1886 წლის საოჯახო სიებში სოფელი სამსხარ-წყალის ფორმითაა შეტანილი. ამ დროს სოფელში 114 კომლი ეთნიკური ქართველი მკვიდრობდა. სამსხარის-წყლის / სამსხარის საზოგადოებაში შედიოდა აგრეთვე სოფლები: ნორგიელი, ფეცობანი და ჭიდილი (ჭიდილის ერთ-ერთი უბანი იყო გუდათა. ნ. მარის დღიურის მიხედვით, ჭიდალში 1904 წელს ქართულად მხოლოდ ხანში შესულები ლაპარაკობდნენ), რომლებშიც ასევე ქართველები ცხოვრობდნენ. ამ სოფლების მკვიდრნი თურქეთის ხელისუფლებამ 1946 წელს ბურსის მხარეში გადაასახლა. სხვათა შორის, სოფელ ფეცობანში მცხოვრები 100 სული 1910 წლის „კავკასსკი კალენდარში“ მხოლოდ ქართველებად არიან აღრიცხულნი და მათ მაჰმადიანი არა აქვთ მიწერილი.

²⁹ 1886 წლის საოჯახო სიებით ანაკერტი არტანუჯის უჩასტკის ანჩის სასოფლო საზოგადოებაში შედიოდა (ორივე სოფელი სამწყალის მარცხენა მხარეს იყო). სოფელში 52 კომლი ეთნიკური ქართველი ცხოვრობდა. ანჩის საზოგადოებაში შედიოდა კიდევ ორი სოფელი: ანჩკორა და ოფისჩაღა. 1910 წლის „კავკასსკი კალენდარში“ ოფისჩაღის მკვიდრ 109 სულს მიწერილი აქვს არა «Груз-маг», როგორც ჩვეულებრივ ქართველ მაჰმადიანებს აღნიშნავდნენ, არამედ «Грузины». 1946 წელს ქართველები აქედან გადაასახლეს ბურსის მხარეს და ორი-სამი თაობის მანძილზე ეთნიკური ცნობიერებაც დაკარგეს (ი. ღუტიძე. არტანუჯის ტოპონიმები – ისტორიული რეალიების მოწმენი. „კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული“. XIII. თბ. 2011, გვ. 107-126).

³⁰ მიჭიხიანი იგივე მაჭახლის ხეობაა. მაჭახელს იმერხევისა და კლარჯეთის იმ მონაკვეთისაგან, სადაც ფორთა, ოპიზა, პარესთა, ბერთა, დაბა და ჯმერკი მდებარეობდა, კარჩხლის ქედი მიჯნავდა. თუმცა დასახელებულ ტერიტორიებს ერთმანეთთან მჭიდრო სამეურნეო-კულტურული კავშირები ჰქონდა. კარჩხალზე ჰქონდათ აქაურ ქართველებს საზაფხულო საძოვრებიც – ე. წ. „იაილები“. კარჩხლის ქედიდან იღებს სათავეს დევსქელის ხეობაც, რომელიც ჭოროხს ბორჩხასთან ერთვის. ზემოხსენებული საბუთის საფუძველზე ივანე ჯავახიშვილი მაჭახელს შავშეთის შემადგენელ ნაწილად მიიჩნევდა; „დასავლეთით შავშეთი შავ ზღვას აღწევდა თუ არა, არა ჩანს: ვიცით მხოლოდ „მიჭიხიანი“, ანუ მაჭახელი შავშეთის საზღვრებში“ (ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. წ. II. თბ. 1965, გვ. 62). ვფიქრობთ, მაჭახლის ტბეთის ეპარქიის შემადგენლობაში არსებობა არაა იმის არგუმენტი, რომ ის შავშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის შემადგენელ ნაწილად მივიჩნიოთ. მიჭიხიანი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დამოუკიდებელი პატარა ტერიტორიული ერთეული იყო.

ნის უწმინდესის კათალიკოზის ყოფილა; იმ ქვეყნის ეპისკოპოზის იასაულიც ის ყოფილა; აჭარა დანდალოს ზეითი მას ჰქონია, დანდალოს ქვემოთ აჭარა ქუთათელის სამწყსო ყოფილა“.³¹ ამრიგად, საბუთი მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია. ანჩელის სამწყსო მთლიანად ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ კლარჯეთს მოიცავდა. მისი აღმოსავლეთი საზღვრის ერთი მონაკვეთი არტანუჯიდან აღმოსავლეთით სამწყალის ხეზე გადიოდა (თანამედროვე სამსხარი. ანჩის მონასტერი სამწყალის ხეობაში მდებარეობდა). აღმოსავლეთის საზღვრის მეორე მონაკვეთი ოპიზასა და ხანძიას შორისი გეოგრაფიული პუნქტი – დახატულა (მთა ან ღელე) ყოფილა. დახატულას დასავლეთით და სამწყალს ქვემოთ მთლიანად კლარჯეთში არსებული ჭოროხის აუზი მდინარის ორივე მხარეზე შავ ზღვამდე ანჩელის საეპისკოპოსოში შედიოდა. დახატულას აღმოსავლეთი მხარე ტბეთის ეპარქიაში შედიოდა, რომლის (ტბეთის) დასავლეთით მდებარე მნიშვნელოვანი საეკლესიო ნაგებობა ხანძია გახლდათ, ე. ი. ტბეთის ეპარქია მთლიანად მოიცავდა შავშეთ-იმერხევს. იმერხევის დასავლეთით უკვე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე – კლარჯეთი³² იყო. ოპიზა და ფორთის მონასტერი კლარჯეთში შედიოდა. შავშეთის გარდა, მტბეკარის სამწყსო მაჭახელსა და აჭარის ნაწილსაც (დანდალოს ზემოთი) მოიცავდა. ხოლო აღმოსავლეთი საზღვარი არსიანის ქედი გახლდათ (არტა-

³¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 245.

³² კლარჯეთში არტანუჯიდან სამხრეთ-დასავლეთით სოფელი კლარჯეთიც არსებობდა. სოფელი კლარჯეთი სამჯერაა მოხსენიებული 1705-1706 წლების თურქულ წყაროში (ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი. 1694-1732 წწ. ც. აბულაძის გამოცემა, თბ., 1979, გვ. 116-117). მის სიახლოვეს იყო სოფლები: ვართხელი, ორტიზი და სახრე. სოფლის ასეთი სახელწოდება იმ გარემოებაზე მიუთითებს, რომ თავდაპირველად კლარჯეთი მხოლოდ და მხოლოდ ოიკონიმი იყო და შემდეგ იქცა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის სახელწოდებად. ანალოგიური შემთხვევები არაერთია მსოფლიოს მასშტაბით, როდესაც ერთი დასახლებული პუნქტის სახელწოდება არა მარტო მთელ მხარეს, არამედ ქვეყანასაც გადაეცემოდა ხოლმე. სოფლის სახელწოდება მთელ მხარეზე განსაკუთრებით იმ შემთხვევებში ვრცელდებოდა, როდესაც ეს დასახლებული პუნქტი ამ მხარის განაპირას იყო. კლარჯეთის შემთხვევაშიც ანალოგიურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე. მეორე გზა დასახლებული პუნქტის მთელ მხარეზე / ქვეყანაზე გადატანისა იყო იმ შემთხვევაში, თუ მასში მხრის ხელისუფალი იჯდა. სოფელ კლარჯეთსა და მის სასოფლო საზოგადოებაში შემავალ სოფლებში 1886 წლის საოჯახო სიებით თურქები ცხოვრობდნენ, თუმცა 1910 წლის „კავკაზსკი კალენდარი“ გვიდასტურებს, რომ ამ სოფლების მკვიდრნი ქართველები იყვნენ. ამ დროს სოფელ კლარჯეთში 658 სული ეთნიკური ქართველი ცხოვრობდა, ვართხელში – 159 სული, ორტიზში – 95 სული.

ნის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარიდან არსიანის ქედით გადასასვლელია არტანუჯის-წყლის ხეობის სათავეში მდებარე სოფლებში ხევასა და ღონგოთხევში. აქედან მგზავრი სოფელ ხერთვისში შედიოდა, შემდეგ – ახაშენში, შავგულარში და შვათა-ხევში, ბოლოს კი უკვე – არტანუჯში.³³ არტანუჯიდან ახიზისაკენ მიმავალ გზაზე კი სამი სოფელი იყო: მაცალა ხევი, ბოცა და ბიჭა. ახიზიდან ახლოს არტანუჯის-წყალი მდინარე შავშეთის-წყალს მარცხენა მხრიდან უერთდება).

საძიებელია ტოპონიმი / მაკროტოპონიმი **დახატულა**, რომელიც შავშეთ-იმერხევს შავშეთის-წყლის მარჯვენა მხარეს კლარჯეთისაგან მიჯნავდა, შესაბამისად, მტბევარის სამწყსოს – ანჩელის სამწყსოსაგან. ოპიზასა და ღღეს ხანძთად მიჩნეულ ფორთის მონასტერს შორის საზღვარი / მანძილი, ფაქტობრივად, მინიმალურია და დახატულა არ შეიძლება მათ შორის ყოფილიყო. ერთადერთი ავტორი, რომელსაც ტოპონიმი „დახატულა“ აქვს დაფიქსირებული, ნ. მარია. მართალია, ავტორი ძილად ნათლად ვერ მიუთითებს მიკროტოპონიმ დახატულას ადგილმდებარეობას, მაგრამ ეს ახლად გატყვევებული ველური ადგილია ფორთიდან აღმოსავლეთით, უფრო სწორედ შავშეთის წყლის მარჯვენა შენაკადის მარჯვენა მხრეს, რომელიც კარჩხლის მთიდან ჩამოედინება და რომელზედაც ნუკას საყდარი მდებარეობს. შავშეთის წყლის (რომელსაც ნ. მარია, პ. ინგოროყვა და ვ. ჯობაძე შეცდომით მდინარე იმერხევს უწოდებენ. იმერხევი შავშეთისწყალს შერთულთან ერთვის) სიახლოვეს დახატულას დაბლა „სამაჭრეთი“ (მიკროტოპონიმი) იყო, ხოლო დახატულას ზემოთ – „სარკინეთი“ (ასევე მიკროტოპონიმი), „სარკინეთს ზემოთ – „ქორნი-ბუღა“ (ესეც მიკროტოპონიმია).³⁴ ადგილმდებარეობის აღწერილობიდან, თუნდაც ფართობის მოცულობით, არ ჩანს, რომ დახატულა გამძიჯვნელ ადგილად გამომდგარიყო ანჩელისა და მტბევარის საეპისკოპოსოებს

³³ 1879 წელს ეს გზა გაიარა სოლომონ ბავრელმა, რომლის წერილებიდან ირკვევა, რომ აღნიშნული სოფლების მკვიდრნი გათურქებული ქართველები ყოფილან (ს. ასლანიშვილი-ბავრელი. წერილები „ოსმალის საქართველოზე“. თბ. 2008, გვ. 133-134). ღონგოთხევიდან არტანუჯისაკენ მიმავალ გზაზე, არტანუჯის-წყლის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს ენირაბათი, რომელშიც 1886 წლის მონაცემებით 18 ოჯახი ეთნიკური სომეხი ცხოვრობდა. 1907 წელს კი ენირაბათში მხოლოდ ქართველი მაჰმადიანები იყვნენ აღრიცხულნი.

³⁴ Н. Марр. Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, гв. 141-142. სიმართლეს არ შეესაბამება პ. ინგოროყვას მითითება, რომ, თითქოს, ნ. მარს ტოპონიმი „დახატულა“ ქვემო ფორთის უსახელო სავანესა და ოპიზას შუა აქვს მითითებული (პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, გვ. 311).

შორის. პატარა ადგილს *დახატულას* (მიკროტოპონიმის) ქვემოთ *სამაჭრეთი* ერქვა, ზემოთ კი *სარკინეთი* და *ქორნი-ბუღა*. ვფიქრობთ, რომ *დახატულა* თავის დროზე უფრო დიდი ფართობის მომცველი უნდა ყოფილიყო და ის მიკროტოპონიმს არ წარმოადგენდა (შეუძლებელია, მიკროტოპონიმით ორი დიდი სამწყსო ერთმანეთისაგან გაემიჯნათ), რომელიც *კარჩხლის* მთებიდან ჩამომავალ *კარჩხლის-წყალს* გასდევდა და ეს ხევი უნდა ყოფილიყო საზღვარი ანჩელისა და მტბეგარის სამწყსოებს შორის (არც ისაა გამორიცხული, რომ *კარჩხლის-წყლის* ადრინდელი სახელწოდება სწორედ *დახატულა* ყოფილიყო, რადგან *ნ. მარი* ამავე ჰიდრონიმით სხვა ხევისაც მოიხსენიებს, რომელიც ასევე *კარჩხლის* ქელს გამოედინება და რომელზედაც *დაბა*, *ბერთა* და *პარებთა* მდებარეობენ; *ნ. მარი* მას მეორე *კარჩხლის-წყალს* („კარჩხალკას“) უწოდებს. რეალურად ეს მდინარე (ან ამ მდინარეზე არსებული სოფელი *დახატულა*) მართლაც იყო საზღვარი *შავშეთ-იმერხევსა* და *კლარჯეთს* შორის. ახლა, რაც მთავარია, ნათელია, რომ *ფორთაც* (რომელსაც *ხანძთად* მიიჩნევენ, *ნ. მარი* კი მას *შატბერდად* მიიჩნევდა) და *ნუკას საყდარიც* (რომელსაც *ნ. მარი* ხანძთად მიიჩნევდა) *დახატულას* დასავლეთით იყო (*ნ. მარმა* ნუკადან ფორთამდე მისვლას ფეხით ერთი საათი მოანდომა), ე. ი. ანჩელის სამწყსოში შედიოდა, ხოლო დასახელებული გეოგრაფიული ადგილებიდან აღმოსავლეთით მტბეგარის საეპისკოპოსო იყო. საყურადღებოა, რომ მთებით *ნუკას საყდრიდან იმერხევის* სოფელ *უბემდე*, რომლის სიახლოვეს რეალურად მდებარეობდა *ხანძთა*, არცთუ ისე დიდი მანძილია, ოღონდ არა თანამედროვე საავტომობილო გზით, არამედ იმ მოკლე გზებით, რომლებითაც ძველად სარგებლობდნენ და რომლებიც მთის თხემებს მიუყვებოდა და სადაც (მთების თხემებზე და მალლა დაფერდებებზე) შუა საუკუნეებში ქართული სოფლები მდებარეობდა. აქ შეძლება კითხვა დაისვას: XVI საუკუნეში შედგენილი საბუთისათვის საზღვრების გამმიჯვნელ ორიენტირად რატომ მაინცდამაინც *ხანძთა* და *ოპიზა* აირჩიეს? პასუხი შემდეგია: ამ არეალში, ორი სამწყსოს საზღვარზე, ეს ორი მონასტერი ყველაზე ცნობილი და დიდებული იყო.

ამრიგად, *კარჩხლის წყლის* მარცხენა მხარე მტბეგარის სამწყსოში შედიოდა, მარჯვენა – ანჩელის სამწყსოში (შესაბამისად, აქ გადიოდა საზღვარი შავშეთისა და კლარჯეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს შორის). ეს იყო ორ ეპარქიას შორის საზღვარი მდინარე შავშეთის წყლის მარჯვენა მხარეს. შავშეთის წყლის მარცხენა მხარეს საზღვარი თითქმის მარჯვენა მხარის საზღვრის მოპირდაპირე მხარეს იყო. როგორც ზემოთ მონხობილი XVI საუკუნის დასაწყისის დოკუმენტით ირკვევა, ეს საზღვარი შავშეთის

წყლის მარცხენა შენაკადზე – სამწყალზე – გადიოდა. სამწყლის მარჯვენა მხარე მტბევარის ეპარქიაში შედიოდა, მარცხენა მხარე – ანჩელის ეპარქიაში (შესაბამისად, აქ გადიოდა საზღვარი შავშეთსა და კლარჯეთის არტანუჯის მხარეს შორის). ანჩის ტაძარი სწორედ ორი ეპარქიისა და ორი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის საზღვარზე იყო, ოღონდ, რა თქმა უნდა, დასახლებული სამწყალის მარცხენა მხარეს.

ხანძისა და *ფორთის* ურთიერთმიმართების შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ორი სახელით საქართველოში საეკლესიო ნაგებობა არ არსებობს. თურქეთის ოფიციალური ხელისუფლება მას *ფორთად* მიიჩნევს. მთავარი გზიდან ფორთისაკენ მიმავალ გზაზე ნიშნულია: „ფორთის მონასტერი“. ასეთი იყო ტრადიცია – ტაძრები, მონასტრები საქართველოში ამა თუ იმ დასახლებული პუნქტის მიხედვით მოიხსენიებოდნენ. *ფორთის* სახელწოდების ხნოვანების შესახებ საკითხი *პავლე ინგოროყვამაც* დასვა. მანვე აღნიშნა, რომ „კულტურული ცენტრი ფორთაში უძველესი დროიდანვე არსებულა და ეს სახელწოდება „ფორთა“ ადრეულ საშუალ-საუკუნეებიდანვე არის დამოწმებული. ფორთაში მე-5-7 საუკუნეებში საეპისკოპოსო კათედრა არსებულა. იბერიის (ქართლის) საკათალიკოსოს ცნობილ სიაში, რომელიც 506 წელს მიეკუთვნება, მოიხსენიება საეპისკოპოსო ფორთა“.³⁵ მართლაც, ეპისტოლეთა წიგნში ქართველ ეპისკოპოსთა შორის მოხსენიებულია „**თეოდოროს ეპისკოპოსი ფორთის**“. *უხტანესი* ასევე ახსენებს „**თეოდოროს ფორთის ეპისკოპოსს**“.³⁶ ისმის კითხვა: *ფორთას* პარალელურად რატომ უნდა რქმეოდა მეორე სახელიც – *ხანძთა*? ორსახელიანი დასახლებული პუნქტები საქართველოში არ არსებობდა. არც უსახელო ადგილები ასებობდა, როგორც ამას პ. ინგოროყვა აღნიშნავდა.

გიორგი მერჩულის თხზულების თანახმად, *ხანძის* მონასტრის მშენებლობაში *გრიგოლ ხანძთელის* შემწე ყოფილა შავშელი დიდებული, აზნაური **გაბრიელ დაფანჩული**. ამ საგვარეულოს სამფლობელოს ცენტრი შავშეთის წყლის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფელი *გუნათლე* (გვიანდელი *გურნათე*-

³⁵ პ. ინგოროყვა. *გიორგი მერჩულე*, გვ. 314. ავტორი უთითებს სომხურ წყაროებს: ეპისტოლეთა წიგნი („გირქ თლთოც“), 1901 წ., გვ. 182-183; შდრ.: უხტანეს ურაპაელი, ქართველ-სომეხთა განყოფის ისტორია, 1871 წ., გვ. 86.

³⁶ ეპისტოლეთა წიგნი. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევეთა და კომენტარებით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ. თბ. 1968, გვ. 97; უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევეთა გამოსცა ზაზა ალექსიძემ. თბ. 1975, გვ. 139.

ლი,³⁷ სათლელის ციხის სიანლოვეს) იყო. ბუნებრივია, შავშელი ფეოდალი ხანძის მონასტრის აშენებით თავისი საფეოდალოს ტერიტორიაზე იქნებოდა დაინტერესებული. მეცნიერთა მიერ ხანძითად მიჩნეული ფორთის მონასტერი კი კლარჯეთის ტერიტორიაზეა. ასევე გაბრიელ ჯაფარიძის სამეცნიერო ტერიტორიას წარმოადგენდა მერეც. ხანძის წმიდა გიორგის მამათა მონასტერი, მერეს ღვთისმშობლის დედათა მონასტერი და გუნათლეს დედათა მონასტერი ერთმანეთთან ახლოს მდებარეობდა.

ზოგიერთი მეცნიერისათვის ფორთის მონასტრისა და ნუკას საყდრის დაუდგენელ სამონასტრო კომპლექსებთან – ხანძითასთან და შატბერდითან გაიგივება იმიტომაცაა შესაძლებელი, რომ არც ფორთა და არც ნუკას საყდარი ქართულ მატიანეებში არ იხსენიება. სამწუხაროდ, ქართველ მეცნიერთაგან ნუკას საყდარს მოსვენება არა აქვს – მას გუნათლესთანაც კი აიგივებენ.³⁸ ზემოთ ვნახეთ, რომ ფორთა ქართულ წყაროებში არაა, მაგრამ სომხურ წყაროებში ნამდვილად მოიხსენიება, რომლებშიც საუბარია V-VII საუკუნეებში ფორთის საეპისკოპოსოზე. ისტორიული ბედუკუდმართობის გამო არაერთი წერილობითი ძეგლი დაიკარგა; ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მძიმე ვითარება იმ ტერიტორიებზე იყო, რომლებიც ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა. ანალოგიური მდგომარეობა სხვა არქიტექტურულ ძეგლთა შემთხვევებშიც გვაქვს. მატიანეებში არაა ნახსენები თვით ისეთი დიდებული სამონასტრო კომპლექსები, როგორებიცაა ოშკისა და ოთხთას ეკლესიები. მხოლოდ ერთი ბედნიერი შემთხვევა გვაქვს ბიბლიის ერთ-ერთი ხელნაწერი ტექსტის ანდერძ-მინაწერში ოშკის მოხსენიებისა: „დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი ლავრასა შინა დიდსა ოშკს, საყოფელსა წმიდისა ნათლისმცემელისასა...“.³⁹ ასევე, ერთხელაა ნახსენები ოთხთას ეკლესია ათონის ივერთა მონასტრის ერთ-ერთ მოსახსენებელში: „ვინცა წაიკითხოთ, ლოცვასა გვე(ე)დრები ცოდვილი ფ(რია)დ აგვაროზ, ოთხთას ეკლესიათა მონასტრის დეკანოზი მამა[ცე]-“

³⁷ რუსული ადმინისტრაციის დროს, 1886 წელს, გურნათელი სათლელ-რაბათის სასოფლო საზოგადოებაში შედიოდა. ამავე საზოგადოების სოფლები იყო: ვანთა, ველი (სოფელი ველი არტაანშიც იყო), მორგელი, საბუდარა, სამჯელი, სათლელი, სათლელ-რაბათი, სოფორი. ამ სოფლების მკვიდარი უკვე ასიმილირებულნი იყვნენ. მხოლოდ სათლელსა და ველში კქონდა შენარჩუნებული რამდენიმე ოჯახს ქართველობა.

³⁸ იხ.: ტაო-კლარჯეთის ხურთთმოდგურული ძეგლების რუკა. თ. ხუციშვილის რედაქტორობით, მეორე გამოცემა, 2008.

³⁹ ვ. ჯობაძე. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თსუ გამომცემლობა, 2006, გვ. 155.

ლაშვილი“.⁴⁰ წერილობით ძეგლებში არსად არ გვხვდება, აგრეთვე, *ტაო-კლარჯეთში* მდებარე არაერთი სხვა ტაძარი. მაგალითისთვის მცირე გუმბათოვანი ტაძრის – *პეტრულის*⁴¹ „მარმაწმინდისა“ (დევესქელის ხეობა) და *თორთოძის* მხარეში *ექქის* აწ დაზღვეული გუმბათოვანი ტაძრების დასახელებაც საკმარისია.

როგორც „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან“ ირკვევა, იმ დროს, როდესაც დიდმა საეკლესიო მოღვაწემ სამონასტრო აღმშენებლობა დაიწყო *კლარჯეთ-შავშეთში*, მთელ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში სხვა მონასტერი, *ოპიზის* გარდა, ფაქტობრივად, აღარსად იყო: „რამეთუ მას ჟამსა სხვადა მონასტერი არა შენ იყო მათ ქვეყანათა თვინიერ ოპიზისა და არცა მსოფლიონი ერისკაცნი ახლვიდეს ახლად შენებისათვის მათ ქვეყანათადასა, რამეთუ კლარჯეთს და ტაოთა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქვეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“.⁴² ლოგიკურად ისმის კითხვა: იმდროინდელი საქართველოს მთელი ჭოროხის აუზის სამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში – *ტაოში*, *კლარჯეთსა* და *შავშეთში* – *ოპიზის* გარდა, სხვა მონასტერი არ არსებობდა და ასეთ ვითარებაში დიდმა საეკლესიო მამამ სხვა მონასტრის (*ხანძთის*) მშენებლობა რა და მაინცდამაინც *ოპიზის* ყურის ძირში დაიწყო?

ამრიგად, ჩვენი აზრით, *ხანძთა* არც *ფორთის* მონასტერია და არც *ნუკას საყდარი*. *ხანძთის* სავანემ, ისევე როგორც სხვა არაერთმა სასულიერო-საგანმანათლებლო კერამ, უბრალოდ ჩვენამდე ვერ მოაღწია. ***ხანძთის მონასტერი იმერხეში, სოფელ უბის სიახლოვეს არსებობდა, სადაც ადგილის სახელწოდება „ხანძთა“ დღემდეა შემონახული.*** ვფიქრობთ, მომავალი კვლევები, განსაკუთრებით კი არქეოლოგიური, ჩვენს მოსაზრებას *ხანძთის* მდებარეობის შესახებ მატერიალურად დაადასტურებს.

⁴⁰ ზ. სხირტლაძე. ოთხთა ეკლესიის ფრესკები. თბ. 2009, გვ. 35.

⁴¹ პეტრული ჭოროხისა და დევსქელის წყალგამყოფ ქედზეა. აქ დღესაც ეთნიკური ქართველები ცხოვრობენ.

⁴² გიორგი მერჩულე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 227.

Roland Topchishvili

ON THE ISSUE OF KHANDZTA MONASTERY LOCALIZATION

Summary

Research of history, ethnology, condition of language of historical South-West Georgia has become quite intensive within last twenty years. The main reason of this is restoration of Georgia's statehood and friendly relations between Georgia and Turkey. As it is known an important part of historical South-West Georgia is within present-day State of Turkey.

The Georgian scholars were given an opportunity to visit parts of "Muslim Georgia", in result of which many important historical-ethnographic facts were determined. It is worthy to mention the progress in the sphere of church architecture researches, while ethnological studies having been conducted actually for the first time. It is known what wide monastic building activities were underway in South-West Georgia of the early Middle Ages. Many monuments of the Georgian culture are preserved till nowadays, however many are so badly damaged that it is difficult to identify them and localize in relevant place. In the Georgian historiography the disputable topic is an issue about the Khandzta Monastery localization. The monastery was founded in ca 782, by the eminent Georgian ecclesiastical figure St. Grigol Khandzteli (Grigol of Khandzta). At present, P. Ingorokva's consideration concerning the above mentioned issue has mainly been shared: according to this scholar, the Khandzta Monastery is the cathedral existing in the village Porta.

P. Ingorokva was not able to visit the relevant region and make immediate observations of the Shavshet-Klarjeti monuments. He relied on the description of Porti church complex made by N. Marr. Some researchers has recently doubted consideration of Porti being Khandzta. ex., M. Paghava stresses that Khandzta is Nuka church. In 2010 we wrote that the Khandzta Monastery had not reached us, that Khandzta existed in the village Ube of Imerkhevi. The main argument proving this idea is toponym "Khandzta" in the vicinity of the village Ube. Any villager of Ube and any resident of surrounding villages are aware of the location of Khandzta. The activities of this

year expedition have strengthened the consideration expressed earlier: the Khandzta monastery has not reached us (as well as the Shatberdi Monastery). It existed at the village Ube and it was destroyed. One of the material proofs of the monastery existence can be considered a stone boulder, on which a hand is inscribed (due to this, the territory adjacent to the boulder is called by the local residents “hand of a nepe”). A majority of Shavshet-Klarjeti 12 churches has not reached us. The fate of Khandzta and Shatberdi has been shared by Dabi and Meresa monastery-churches as well, which were also located in the Khandzta Monastery sector in Imerkhevi.